

Journal of Social Intervention: Theory and Practice –
2012 – Volume 21, Issue 4, pp. 28–48
URN:NBN:NL:UI:10-1-113931

ISSN: 1876-8830

URL: <http://www.journalsi.org>

Publisher: Igitur publishing, in cooperation
with Utrecht University of

Applied Sciences, Faculty of Society and Law

Copyright: this work has been published under a

Creative Commons Attribution-Noncommercial-No

Derivative Works 3.0 Netherlands License

Professor Dr. Janneke van Mens-Verhulst is a social scientist (andragology), specialized in furthering well-being and health from a sociocultural diversity perspective. From 1995 until 2007, she held an endowed chair “Feminist Social and Health Care in Theory and Practice” at the University for Humanist

Studies. She also lectured in the Department of Clinical and Health Psychology at Utrecht University until 2006. Her research activities within the Netherlands’ Research School of Women’s Studies were in the area of Gender and Health. For her current activities and list of publications, see www.vanmens.info/verhulst (in Dutch) or www.vanmens.info/verhulst/en (in English).

Correspondence to: Kastanjelaan 24, 1214 LH Hilversum, The Netherlands.

E-mail: Prof.dr.J.vanmens-verhulst@vanmens.info.

Received: 26 March 2012

Accepted: 16 October 2012

Category: Theory

JANNEKE VAN
MENS-VERHULST¹

INTERGENERATIONEEL DENKEN: AMBIVALENTIES EN SOLIDARITEIT

ABSTRACT

Intergenerational thinking: ambivalences and solidarity

In discussions about the problems caused by population aging and fertility decline, the call for solidarity is almost an automatic response. But how appropriate is an approach in terms of solidarity to prevent, contain or solve intergenerational problems? Is it perhaps more productive to frame intergenerational solidarity as one of the four possible conditions in the *ambivalence approach to intergenerational relationships*, like Lüscher and colleagues do?

After having summarized and problematized the dominant solidarity approach, I describe in this article the intergenerational ambivalence approach and I explore the potential added value. My

conclusion is that the ambivalence approach offers some eye-openers and interesting lines of thought to understand the dynamics within and between generations. Consequently, it provides a valuable framework for reflection on existing and future intergenerational problem definitions and interventions: beyond the solidarity reflex.

Keywords

Ambivalence approach, fertility decline, intergenerational emancipation, intergenerational relationships, population aging, solidarity approach

SAMENVATTING

Intergenerationeel denken: ambivalenties en solidariteit

In de discussies over de problemen ten gevolge van dubbele vergrijzing en ontgroening klinkt bijna reflexmatig de roep om solidariteit. Maar is een benadering in termen van solidariteit wel geschikt om intergenerationale conflicten te voorkomen, in te dammen of op te lossen? Of is het vruchtbaarder intergenerationale solidariteit in te kaderen als één van de vier mogelijke condities in de *ambivalentiebenadering van intergenerationale verhoudingen*, zoals Lüscher en collega's dat doen? Nadat ik eerst de dominante opvatting van intergenerationale solidariteit heb samengevat en geproblematiseerd, beschrijf ik in dit artikel de intergenerationale ambivalentiebenadering en verken ik de mogelijke meerwaarde ervan. Mijn conclusie is dat de ambivalentiebenadering een aantal eyeopeners en interessante denksporen biedt voor de dynamiek in relaties tussen én binnen generaties. Daarmee vormt het een waardevol kader voor reflectie op bestaande en toekomstige intergenerationale probleemdefinities en interventies: de solidariteitsreflex voorbij.

Trefwoorden

Ambivalentiebenadering, intergenerationale emancipatie, intergenerationale relaties, ontgroening, solidariteit, vergrijzing

INLEIDING

De Europese Unie heeft 2012 uitgeroepen tot het jaar van het actief ouder worden en de solidariteit tussen de generaties. Met haar beroep op solidariteit lijkt ze polarisatie langs

INTERGENERATIONEEL DENKEN: AMBIVALENTIES EN SOLIDARITEIT

generationele scheidslijnen te willen vermijden. Onderwijl spreekt uit de Nederlandse politiek en media een heftiger beeld, waarin "middelbaar" en "jong" zich in steeds negatievere bewoordingen afzetten tegen "oud". Bijvoorbeeld: onder de titel *Bye bye Babyboomers* publiceerden Van Liempt en Van Gessel, als voormannen van BNR in 2010 een essaybundel met ergernissen over de babyboomgeneratie. "Intergenerationele diefstal" was de kwalificatie waarmee de Jonge Democraten het pensioenakkoord – hoewel onder de noemer van solidariteit gepresenteerd – afwezen. Ook de verkiezingsposter 2011 van de Noord-Hollandse D66-afdeling met "Café de Vergrijzing" loog er niet om: ouderen laten de rekening van hun slemppartij naar de tafel van de jongeren brengen (zie Figuur 1). Met de kreet "Dokken ouwe!" verwoorden Nieuwboer en Smits (2012) van *De Pers* het protest tegen het systeem van 65+kortingen.

Ook onder ouderen lopen de emoties hoog op maar toch zijn de publieke tegengeluiden schaarser en zwakker. Ze blijven voornamelijk beperkt tot columns, ingezonden brieven, reacties op blogs of

Figuur 1: D66-cartoon betreffende de intergenerationale verhoudingen (2011).

specifieke websites waarin publicisten vooral proberen het beeld van de klaplopende hedonistische babyboomer te corrigeren (Crul, 2011; Strop, 2010; Verhaar, 2011). Inmiddels lijken de generaties elkaar over en weer gebrek aan solidariteit te verwijten.

Maar hoe geschikt is een solidariteitsbenadering eigenlijk voor het begrijpen, voorkomen en oplossen van de in het licht van vergrijzing en ontgroening oplopende intergenerationale spanningen? Is het misschien vruchtbaarder intergenerationale solidariteit niet eendimensionaal te benaderen, maar te begrijpen als één van de vier mogelijke condities binnen *het model van intergenerationale ambivalenties*, zoals Lüscher en collega's bepleiten?

In het volgende verken ik, na de dominante opvatting van intergenerationale solidariteit te hebben samengevat en geproblematiseerd, de intergenerationale ambivalentiebenadering en haar indeling van intergenerationale spanningen. Mijn conclusie is dat het model aanzet tot een aantal eyeopeners en denksporen inzake intergenerationale verhoudingen en daarmee een waardevol referentiekader biedt voor reflectie op bestaande en toekomstige intergenerationale probleemdefinities en interventies: de solidariteitsreflex voorbij.

INTERGENERATIONELE SOLIDARITEIT

De term "intergenerationale solidariteit" leidt gemakkelijk tot spraakverwarring omdat ze op verschillende manieren kan worden verstaan. Het is een begrip dat zowel op macro-als microniveau wordt toegepast maar met het toepassingsniveau varieert dikwijls de betekenis van de onderliggende begrippen "solidariteit" en "generatie".

In de sociologie geldt solidariteit – ofwel saamhorigheid – als bevorderend voor sociale cohesie. De verkennende studie van Komter, Burgers en Engbersen uit 2000 was dan ook getiteld *Het cement van de samenleving*. Zij hanteren daarin de volgende werkdefinitie voor solidariteit:

de waarden en opvattingen die ten grondslag liggen aan de bijdragen van mensen aan het welzijn van een individuele ander of dat van een groep, de feitelijke gedragingen die voortvloeien uit die waarden en opvattingen, en de (in)formele regelingen waartoe die gedragingen kunnen leiden. (p. 11)

Solidariteit gaat volgens deze benadering altijd over wat mensen bindt, met conflict als tegenhanger.

Intergenerationele solidariteit is vooral doorgeefsolidariteit

De meeste vormen van solidariteit zijn gebaseerd op wederzijdsheid en welbegrepen eigenbelang, of ze nu formeel of spontaan tot stand komen, collectief of individueel van aard zijn en of ze zich nu op macro- of microniveau afspelen. Het uitzonderlijke van intergenerationele solidariteit is echter dat daarin meestal geen sprake kan zijn van wederkerigheid. Intergenerationele solidariteit heeft vaak het karakter van doorgeefsolidariteit: ik geef aan anderen (door) omdat er ooit aan mij (door)gegeven is. Wat er doorgegeven wordt, kan bijvoorbeeld financiële zekerheid zijn, of lichamelijke verzorging en veiligheid, of kennis. Volgens De Beer (2006) is deze eenzijdigheid van doorgeefsolidariteit overigens ogenschijnlijk, want jongere generaties die solidair zijn met oudere generaties mogen er op grond van de getroffen regelingen op rekenen dat de toekomstige jongeren solidair zullen zijn met hen als zij de ouderen zijn. "Hiermee krijgt de solidariteit van de huidige jongeren toch een tweezijdig karakter, zij het met verschillende groepen" (p. 71). Zo is er sprake van een in beginsel oneindige keten van solidariteitsrelaties tussen volgende en voorgaande generaties. De solidariteitsketen kan echter in gevaar komen als de omvang van opeenvolgende generaties verschilt en vooral als het vertrouwen in de voortzetting van de keten ondermijnd raakt (De Beer, 2006; WRR, 1999).

In het kader van intergenerationele solidariteit is het belangrijk onderscheid te maken tussen de formele, verstatelijke en geïnstitutionaliseerde vormen enerzijds en de informele, spontane vormen anderzijds (Komter *et al.*, 2000). Dan blijkt dat de term "generatie" per vorm (en niveau) in een andere betekenis wordt gebruikt.

Formele intergenerationele solidariteit

Formele solidariteit is vooral op meso- en macroniveau te vinden. Ze wordt door overheden afgedwongen met een intergenerationeel regime van wetten en collectieve regelingen, lokaal en nationaal. Denk bijvoorbeeld aan ouderdomspensioenen en ziektekostenverzekeringen, maar ook aan de voorzieningen op het gebied van onderwijs en kinderopvang die via collectieve uitgaven en verzekeringsstelsels worden georganiseerd.

Op deze niveaus worden generaties eigenlijk opgevat als *leeftijdsgroepen*, grofweg verdeeld in jongeren en ouderen, vaak ook in werkenden en gepensioneerden. Die leeftijdsgroepen kunnen echter vanuit een vast punt in de tijd (bijvoorbeeld 2012) temporeel worden gefixeerd en vervolgens sociaalhistorisch gesitueerd. Temporeel, aan de hand van geboortejaren (zogenoemde cohorten). Sociaalhistorisch op grond van de formatieve jaren (tussen het 15^e en 30^e levensjaar)

die zij onder dezelfde historische omstandigheden en in hetzelfde culturele klimaat hebben doorgebracht en waaraan ze een gemeenschappelijk informatieveld met gebeurtenissen, wetten, gewoonten, normen en beelden ontlene (Ester, Diepstraten & Vinken, 2010; Van den Broek, Bronneman-Helmerts & Veldheer, 2010; Van Dijk, 2010).

Welke generaties men sociaalhistorisch gezien het beste kan onderscheiden, blijft onder sociologen onderwerp van debat. Uit het oogpunt van de huidige intergenerationale spanningen, waarin het vooral lijkt te gaan om de beloftes en grenzen van de verzorgingsstaat als een intergeneratieel arrangement waarmee men ervaringen heeft en waarover men opvattingen koestert, volstaat hier echter de driedeling van Ester en collega's (2010).

In die indeling is de oudste de *vooroorlogse* generatie, opgegroeid tussen en tijdens de Tweede Wereldoorlog. In hun jeugd was er nog geen sprake van een verzorgingsstaat, met allerlei collectieve arbeids- en zorgvoorzieningen; zij hebben die juist zelf tot stand gebracht. De leden van deze generatie zijn gericht op waarden als financiële zekerheid, een hoog arbeidsethos en afkeer van politiek extremisme. Zij hechten aan soberheid, zuinigheid en trouw aan orde en gezag. Qua geboortjaar zijn dit vooral de cohorten van vóór 1940.

Ruim genomen, vormen de geboortecohorten van 1940 tot 1960 de Nederlandse *babyboom* generatie². Deze – relatief omvangrijke – generatie is opgegroeid tijdens de wederopbouw en de welvaarts-groei van de jaren zestig van de vorige eeuw. Omdat babyboomers vergeleken met de cohorten voor hen ook een aanmerkelijk langere levensverwachting hebben, kleef aan hen nu de term “dubbele vergrijzing”. In hun jeugd werden de fundamenteën gelegd van het huidige sociale zekerheidsstelsel, met kinderbijslag, studietoelagen, werkloosheids-, ziekte-, arbeidsongeschiktheids- en pensioenverzekeringen. Velen van hen zijn volwassen geworden ten tijde van Provo, flowerpower en de Vietnamoorlog. Zij hebben waarden als zelfontplooiing, democratisering, emancipatie (gelijkheid van macht en inkomen), individuele vrijheid en politiek engagement hoog in het vaandel staan.

Het jongste is de *keuzegeneratie*, opgegroeid in een klimaat van individualisering met de boodschap dat je in je leven je eigen “keuzebiografie” schrijft. Het zijn de cohorten vanaf 1960. De vroeg geborenen onder hen hebben nog het hoogtepunt van de verzorgingsstaat meegemaakt. De later geborenen (vanaf 1980) waren vooral getuige van de afbouw, met een overheid die terugtrad en de herverdeling van middelen matigde. Een neoliberal klimaat van prestatie, concurrentie en marktwerking kreeg de overhand.

Informele intergenerationale solidariteit

Informele solidariteit speelt zich voornamelijk af op microniveau. Doorgaans is deze solidariteit gebaseerd op familieverwantschap. Ze kan echter ook een buitenfamiliaal karakter hebben, bijvoorbeeld wanneer collega's, verenigingsleden of burens elkaar steunen. Denk aan spontane inzamelingsacties, Alpe d'Huzes-initiatieven of gewoon het klassieke "pannetje soep".

Informele intergenerationale solidariteit betreft zowel praktische, emotionele, informatieve, temporele als financiële steun. De schijnwerper staat dikwijls op het domein van de zorg, maar ook kinderopvang door grootouders, een luisterend oor, hulp bij het invullen van belastingpapieren of financieel borg staan horen hier bij. Het is eerder een verinnerlijkte vorm van (verplicht) altruïsme dan van genegenheid. De daadwerkelijke intergenerationale uitwisseling is te begrijpen als de resultante van solidariteitsnormen en -opvattingen (van weerszijden) die in meer of mindere mate worden nageleefd binnen de aanwezige kansenstructuur; een kansenstructuur die bestaat uit de intergenerationale contactmogelijkheden (kwantitatief en kwalitatief) en hulpbronnen in de vorm van opleidingsniveau, financieel kapitaal, tijd en/of vitaliteit (Dykstra, 2012; Schans & Komter, 2006).

In deze microsfeer wordt de term "generatie" vaak gebruikt met een sociaal-biologische in plaats van sociaalhistorische connotatie. Ze verwijst dan naar een periode in de levensloop en naar gezins- en familieposities die men heeft als (klein)kind, ouder, oom/tante of (over)grootouder. Dit type generatieposities valt niet samen met strikt afgegrensde leeftijdscohorten. Zoals de WRR (1999, p. 56) schrijft: "Een moeder van 75 jaar met een niet-werkende dochter van 50 jaar omspannen twee generaties op dezelfde wijze als een werkende moeder van 45 jaar met een werkende dochter van 20 jaar dat doen". Niettemin variëren hun posities, door het leeftijdscluster waarbij ze horen, in de sociaalhistorische inkleuring van hun rollen en het solidariteitspatroon in hun relatie. Onder invloed van vrouwenemancipatie, het langer doorwerken van ouderen en de verbeterde financiële situatie van ouderen ("oud" betekent niet langer "arm", zeker niet in de babyboomgeneratie) treedt er bijvoorbeeld niet alleen verandering op in de steunbehoeften van generaties maar ook in de kansenstructuur voor solidariteit en – al is het dan in mindere mate – in de opvattingen.

Problematische kanten van solidariteitsbenadering

De solidariteits-conflictbenadering van intergenerationale verhoudingen is echter gebaseerd op twee – op zich aanvechtbare – overtuigingen volgens Lüscher, Liegle, Lange, Stoffel, Viry &

Widmer (2010). Ten eerste dat solidariteit de sociale cohesie en het voortbestaan van de samenleving zou garanderen. Ten tweede dat conflicten tussen generaties onvermijdelijk zouden zijn: in de microsfeer vanwege de “natuurlijke” autoriteitsrelaties binnen gezinnen en families (vooral tussen vaders en zonen); in de macrosfeer vanwege de verdeling van schaarse maatschappelijke hulpbronnen en de geclausuleerde toegang tot instituties van de welvaartsstaat.

Bovendien blijft met solidariteit-als-uitgangspunt buiten beschouwing welke interne dynamiek eraan ten grondslag ligt en welke sociale condities eraan bijdragen. Er is geen oog voor de spanningen en conflicten die met intimiteit gepaard kunnen gaan en de tegenstrijdige sociale invloeden waaraan intergenerationale relaties bloot staan. Volgens voornoemde auteurs zijn deze bezwaren te vermijden door intergenerationale *ambivalenties* als uitgangspunt te nemen.

Vrij vertaald, suggereren Lüscher en collega's (2010) dus dat er meer mogelijkheden onder de intergenerationale zon zijn dan solidariteit *of* conflict en dat een toestand van solidariteit begrepen moet worden als de uitkomst van intergenerationale processen – in casu ambivalenties – op micro- én macroniveau. Deze insteek heeft om meerdere redenen mijn interesse. Allereerst vind ik het een opluchting dat de beschuldiging “gebrek aan solidariteit” kennelijk niet (meer) onmiddellijk hoeft te worden uitgelegd als een dreigend conflict of “oorlog” tussen de generaties. Verder ben ik nieuwsgierig welke processen en sociale tegenstrijdigheden er door een “ambivalentie-bril” zijn te zien en of die misschien als inspiratie kunnen dienen voor sociale interventies ten tijde van een demografische kentering zoals we die thans meemaken. In de volgende paragraaf verdiep ik me daarom in hun ambivalentiebenadering en het generatiebegrip dat zij in dat verband hanteren.

DE AMBIVALENTIEBENADERING VAN GENERATIES

De ambivalentiebenadering in het algemeen, maar van generaties in het bijzonder, wordt ontwikkeld door Kurt Lüscher en collega's (Lüscher, 1998, 2004, 2010, 2011a,b; Lüscher & Liegle, 2003; Lüscher *et al.*, 2010). Ze is interdisciplinair van aard: psychoanalytische en -therapeutische inzichten zijn gemengd met Simmel's ideeën over individualiteit en maatschappelijkheid en Mead's dialoog tussen *I* en *me* (Lüscher, 2010, 2011b). Waar de ambivalentiebenadering oorspronkelijk op gezinsstudies stoelt, is ze geleidelijk uitgebreid naar intergenerationale relaties op samenlevingsniveau. Zo gebruikt de expertcommissie die de zesde ouderennota voor Het Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend samenstelde het model als kapstok voor het reflecteren over *Altersbilder, Generationenbeziehungen und Zivilgesellschaft* (Hoch, 2010). Omdat toepassing van het model bruikbare inzichten oplevert maar de empirische

INTERGENERATIONEEL DENKEN: AMBIVALENTIES EN SOLIDARITEIT

onderbouwing nog in de kinderschoenen staat, betitelen de auteurs hun benadering als "heuristisch".

De term *ambivalentie* wordt wetenschappelijk gebruikt, dat wil zeggen als één neutraal begrip, zonder de negatieve connotaties die er in het dagelijks spraakgebruik aan kleven. Het dient om de schommelingen te beschrijven die mensen ervaren ten gevolge van tegenstrijdigheden in gevoelens, gedachten, wensen of sociale arrangementen. Dergelijke tegenstrijdigheden doen zich vooral voor in afhankelijkheidsrelaties en zijn tijdelijk dan wel blijvend onoplosbaar. Lüscher (2011a) zegt het zo:

The concept of ambivalence refers to certain kinds of experiences. They occur while we search for the significance of persons, relationships, and facts that are relevant for our identity and our agency, thereby oscillating between polar contradictions in feeling, thinking, wanting, or social structures, contradictions that appear temporarily or permanently insoluble. These oscillation can be asymmetrical, imbalanced and reflect the impact of powers. (p. 197)

Juist intergenerationale relaties, met hun ingebakken ongelijkheden, impliceren en genereren ambivalenties, schrijft Lüscher in 1998.

Een *generatie* is in de ambivalentiebenadering iets wat je doet, leeft ofwel tot stand brengt en niet iets waartoe je zonder meer behoort. Vroege ambivalentie-publicaties wekken de indruk dat "generatie" vooral het verschil betreft tussen ouderen en jongeren en hun uiteenlopende posities in de levensloop. In hun recentere werk stellen de auteurs echter duidelijk dat het altijd gaat om de positionering van individuen of groepen in een groter sociaal verband, dat sociaalhistorisch gesitueerd is. Het is in die wisselwerking dat mensen hun sociale en generationale identiteit tot stand brengen (Lüscher, 2010; Lüscher *et al.*, 2010). De basisdefinitie van generatie luidt als volgt [cursivering door auteur]:

The generation concept serves the purpose of characterizing collective and individual actors with regard to their *socio-temporal positioning* in population, a society, a country, a social organization or a family and to ascribe them facets of social identity. These are manifested in actors looking for social perspectives for orientation in their thinking, feeling, wanting, and acting, which is determined by *birth cohort, age or duration of membership* in a social organization or the interpretation of historical events. (Lüscher *et al.*, 2010, E11)

De auteurs hanteren dus een meervoudig generatiebegrip (gelaagd en dynamisch) waarin – anders dan bij sociologen – het onderscheid tussen levensfase, geboortecohort en periode (ofwel meetjaren)³ minder relevant is: het zijn allemaal contextuele invloeden die de daad van generationale positionering en de (zelf)identificatie beïnvloeden.

Het begrip *intergenerationele ambivalentie* zet de schijnwerper op de – empirisch gesteunde – bevinding dat zich in intergenerationele relaties de attitudes en gedragingen van conflict en solidariteit tegelijkertijd kunnen manifesteren. Dus haat én liefde, afstand én nabijheid, onafhankelijkheid én interdependentie, eigenbelang én (verplicht) altruïsme. Onderzoek naar relaties op microniveau heeft bijvoorbeeld dergelijke ambivalenties aan het licht gebracht bij ouders ten opzichte van hun volwassen kinderen; en bij volwassen kinderen ten opzichte van hun ouders, in het bijzonder als zij zich qua seksuele voorkeur of religie een andere leefstijl aanmeten. Ambivalenties zijn eveneens geconstateerd in professionele en bedrijfsmatige relaties: bij verzorgenden ten opzichte van de ouderen waarvoor zij zorgen; en in mentorrelaties, omdat de keerzijde van een beschermende, toegewijde en hartelijke loyaliteit kan bestaan uit het afdwingen van conformiteit, het onderdrukken van verschil van inzicht en het belemmeren van professionele groei (Lüscher, 2004, 2010, 2011b).

Op macroniveau manifesteren de ambivalenties zich in de intergenerationele politiek en het intergenerationeel beleid, als vraagstukken van intergenerationele rechtvaardigheid: op gebied van kinderopvang, onderwijs, werk, wonen, zorg, pensioenrechten, sociale zekerheid, milieu en staatsschuld. Het draait om vragen als “Hoe worden de maatschappelijke hulpbronnen verdeeld?” en “Hoe is de toegankelijkheid tot de maatschappelijke instituties geregeld?” (Lüscher, 2011a).

Intergenerationele verhoudingen

Uitgangspunt van de ambivalentiebenadering is dat in relaties verschillen en overeenkomsten *gelijktijdig* aanwezig zijn; en daarmee variëteit naast saamhorigheid, conflict naast solidariteit. Door die gelijktijdigheid kent iedere relatie een potentieel voor ambivalentie-ervaringen. Maar omdat intergenerationele relaties – zeker in families – zowel een onherroepelijk als intiem karakter hebben, is het ambivalentiepotentieel daarin structureel hoog.

Ambivalentie tussen generaties doen zich tevens voor omdat een mens bij meer dan één generatie annex levensfase kan horen. Voorbeelden op microniveau zijn een zus die ouderlijke taken op zich neemt jegens jongere gezinsleden, een jongere die lesgeeft aan mensen ouder dan hij/zijzelf en

INTERGENERATIONEEL DENKEN: AMBIVALENTIES EN SOLIDARITEIT

een ouder die tegelijkertijd student is. In die situaties is men blootgesteld aan een mengsel van genealogische, sociale en culturele invloeden, met allerlei ambivalenties en rolconflicten van dien (Lüscher *et al.*, 2010). Op macroniveau is er het fenomeen dat in eenzelfde periode drie of meer generaties van één familie in leven zijn; als daarvan meer dan één generatie hulp behoeft, leidt dat gemakkelijk tot zogenoemde “sandwichproblemen” voor de tussengeneratie(s) (Lüscher, 2010).

Om de spanningen tussen familiale of maatschappelijk relevante leeftijdsgroepen te begrijpen, zijn tenminste twee dimensies nodig: een *subjectieve* (annex relationele) en een *institutionele*. Zowel per dimensie als tussen de dimensies zijn intergenerationale ambivalenties mogelijk.

De subjectieve dimensie heeft als polen *convergentie* en *divergentie*; zij vertegenwoordigen de uitersten van vertrouwdheid en vreemdheid, ofwel nabijheid en afstand, die (groepen) mensen ten opzichte van elkaar ervaren. Aan die polen liggen vaak gelijkenissen of verschillen van biologische en/of sociale aard ten grondslag. Tussen generaties als sociaalhistorisch gesitueerde leeftijdsgroepen worden per definitie verschillen verondersteld in formatieve ervaringen, levensgeschiedenis en maatschappijontwikkeling, zoals we in het kader van de solidariteitsbenadering zagen. Dikwijls gaan die verschillen gepaard met divergentie in *intergenerationale logica*, ofwel opvattingen over wat vanzelfsprekende intergenerationale arrangementen, tradities, gewoontes en normen zijn; en met navenante verschillen in gedrag en gevoelens. Maar dat is niet per se het geval. Er zijn namelijk tegelijkertijd ook gronden voor convergentie: sowieso omdat men deel uitmaakt van dezelfde samenleving en eventueel ook van dezelfde familie, werkgemeenschap, etnische groep, vereniging en/of buurt; mogelijk ook vanwege overeenkomsten qua sekse, seksuele leefstijl, hobby's en/of idealen. Hierdoor kan intergenerationale logica dus zowel tussen generaties/leeftijdsgroepen divergeren als daarbinnen. Kortom, ook binnen één generatie kunnen verschillende intergenerationale – zelfs botsende – logica's naast elkaar bestaan, bijvoorbeeld over invulling van het grootouderschap, het leven als gepensioneerde of de verplichtingen die men jegens ouders zou hebben (Lüscher *et al.*, 2010). Niet iedere intergenerationale logica legt overigens hetzelfde gewicht in de schaal. Welke machtsposities daarmee gemeoid zijn en hoe sterk die (nog) zijn, wordt dikwijls manifest bij veranderingspogingen.

De institutionele dimensie heeft als ene pool *behoud* van het bestaande intergenerationale regime en als andere pool *vernieuwing*. Ze betreft de structurele, procedurele en normatieve condities waarbinnen relaties worden geleefd. Op macroniveau is zo'n regime af te lezen uit wetten, maatschappelijke arrangementen en instituties en ook hierin speelt machtsongelijkheid een rol: tussen leeftijdsgroepen, maar bijvoorbeeld ook tussen de seksen. Zo zijn de huidige arrangementen

traditioneel gegendered in die zin dat ze nog sterk zijn toegesneden op de levensloop en het kostwinnerschap van mannen en vaak nadelig uitpakken voor vrouwen met een traditionele levensloop (met veel zorgtaken en onderbroken carrières) of voor zogenoemde taakcombineerders (m/v) (Lüscher, 1998, 2011; zie ook Mens-Verhulst & Wilbrink-Peeterman, 2011, 2012). Daarom is het niet overdreven van een *intergenerationele arena* te spreken.

Ambivalenties zetten mensen aan tot kiezen en handelen. Individueel en groepsgewijze zoeken ze hun weg binnen de hierboven geschetste intergenerationele ruimte, in die dynamiek van gelijkenis en verschil, nabijheid en afstand, behoud en vernieuwing; op micro- en macroniveau. Door het accepteren, afwijzen of ter discussie stellen van de hen toegeschreven generatiestereotypen⁴ en de als vanzelfsprekend gepresenteerde intergenerationele logica's en regimes geven ze vorm aan belangrijke facetten van hun generationele identiteit (Lüscher, 2004, 2010, 2011a).

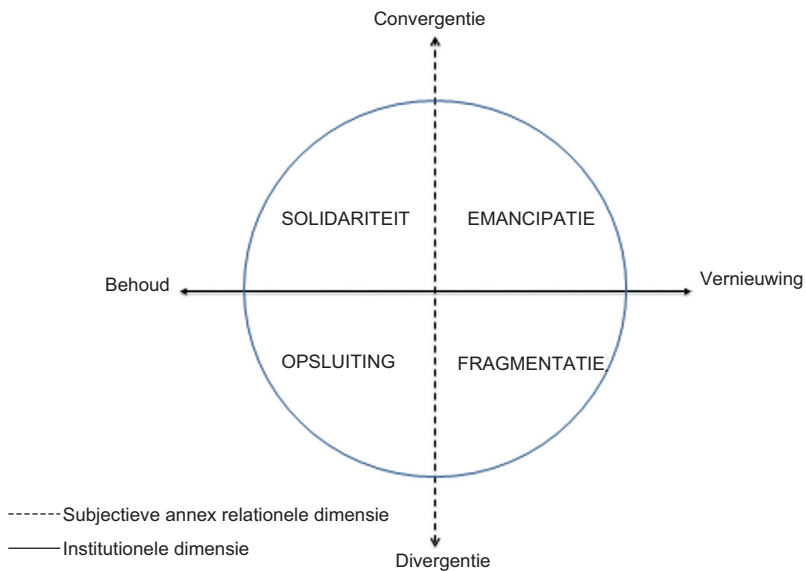
Vier intergenerationele condities

Gecombineerd leveren de twee dimensies van intergenerationele ambivalentie een typologie van vier intergenerationele condities op, zie figuur 2 (Lüscher, 1998, 2004, 2005; Lüscher *et al.*, 2010). *Solidariteit* (linksboven) is er daar slechts één van. In dit schema impliceert solidariteit vertrouwdschap met elkaars leefwereld en activiteiten in combinatie met voortzetting van het traditionele intergenerationele regime, onder verwijzing naar wat men gemeenschappelijk heeft. Om die "consensus" te realiseren moeten betrokkenen hun eventuele ambivalenties negeren of verdringen.⁵

Er is echter ook een *emancipatie*conditie (rechtsboven), waarin de generaties hun wederzijdse ambivalenties onderkennen en erkennen: men benoemt en bespreekt ze in het besef van wederzijdse afhankelijkheid. Daarbij streeft men naar emotionele convergentie en openheid voor institutionele vernieuwingen. Dat biedt ontplooiingsmogelijkheden voor alle betrokkenen. Samen zet men zich in voor het vinden van nieuwe opvattingen, gedragingen en/of arrangementen ten bate van algemeen welzijn of publiek belang.

In de onderste helft van het schema staan de condities die bij divergentie mogelijk zijn: opsluiting en fragmentatie. Het onderscheid schuilt in de dimensie van behoud of vernieuwing. Bij *opsluiting* (kwadrant linksonder) blijft het bestaande regime gecontinueerd, maar daarvoor moet de ene (meestal oudere) generatie de ambivalenties van de andere onderdrukken. Bijvoorbeeld met

INTERGENERATIONEEL DENKEN: AMBIVALENTIES EN SOLIDARITEIT

Figuur 2: Schema voor intergenerationale ambivalenties (Lüscher, 2004).

een beroep op morele claims of een ander machtsmiddel dat beschikbaar is (juridisch, financieel, politiek of fysiek). Dat gaat gepaard met openlijke weerzin en een negatieve stemming.

Bij *fragmentatie* (rechtsonder) brokkelen zowel de institutionele banden als de persoonlijke betrokkenheid af die voor cohesie zouden kunnen zorgen. Er treedt desintegratie op. Wederzijdse onverschilligheid overheerst, maar de betrokken partijen negeren de spanningen zodat deze ondergronds voortwoekeren – totdat de vlam in de pan slaat en er openlijk conflict uitbreekt.

Met oog op de huidige vergrijzing en ontgroening zijn deze condities in eerdergenoemde Duitse ouderennota verder uitgewerkt naar bijbehorende ouderdomsbeelden⁶ en vormen van politieke bemoeienis (Hoch, 2010). Bij solidariteit zouden traditionele (maar niet per se negatieve) ouderdomsbeelden horen, vergezeld van politieke stilte. Bij emancipatie zijn de ouderdomsbeelden open en reflexief. Daarbij scheidt de politiek dan voorwaarden voor experimentele contacten tussen

de generaties en nieuwe rollen voor ouderen: in arbeidsorganisaties, woonvormen, vrijwilligerswerk en informele zorg.

Bij opsluiting is daarentegen sprake van negatieve ouderdomsbeelden waarin ouderen worden geassocieerd met afnemend prestatievermogen, het opsouperen van maatschappelijke rijkdommen, een asymmetrische verdeling van goederen tussen de generaties en allerlei relationele verwickelingen. Onderwijl speelt de politiek de generaties tegen elkaar uit met een latent negatief ouderenbeeld en veronderstelde concurrentie tussen de generaties. In geval van fragmentatie zijn de dominante ouderdomsbeelden zelfs uitgesproken negatief. Dat gaat samen met actieve segregatie van ouderen en verwijten over het beslag dat ze op de beschikbare middelen leggen, bij een politiek die één generatie (de jongere in dit geval) eenzijdig bevoordeelt. Maar, zoals de opstellers van het rapport tussen neus en lippen door opmerken, opsluiting en fragmentatie vormen geen oplossing voor problemen die voortvloeien uit een demografische kentering.

EYEOPENERS, DENK- EN ZOEKSPOREN

Ik was nieuwsgierig of de ambivalentiebenadering nieuwe inzichten zou opleveren in de verhoudingen tussen generaties. Inderdaad ben ik zulke eyeopeners tegen gekomen, evenals een aantal interessante denksporen. Ik stip ze hieronder kort aan. Daarbij gebruik ik de termen “generaties” en “intergenerationeel” op dezelfde meervoudige wijze waarop dat in de ambivalentiebenadering gebeurt.

Vijf eyeopeners

Beschouwen we de verhoudingen tussen de generaties vanuit het ambivalentieschema, dan verschijnt (meer) solidariteit tussen generaties niet langer als de vanzelfsprekende oplossing. Integendeel. Wanneer er een vernieuwing van regime nodig is, kan intergenerationele solidariteit juist deel van het probleem zijn. Evenmin is openlijk conflict of desintegratie het onvermijdelijk alternatief. Pure machtspolitiek (opsluiting), maar ook gezamenlijke emancipatie horen eveneens tot de mogelijkheden.

Dankzij het onderscheid tussen intergenerationele logica, intergenerationeel regime en geleefde ambivalenties krijgen we een dynamisch beeld van solidariteit en de drie andere condities. Tussen deze factoren wordt namelijk geen lineaire relatie verondersteld, zoals in de werkdefinitie van Komter en collega's (2000) het geval was. Of de relatie tussen generaties “solidair” mag

INTERGENERATIONEEL DENKEN: AMBIVALENTIES EN SOLIDARITEIT

heten, hangt af van de wijze waarop actoren zich vanuit hun ambivalenties positioneren – ten opzichte van het regime en ten opzichte van subjectieve gelijkenissen en verschillen – en welke machtsmiddelen ze daarbij inzetten.

Bovendien ontwikkelen we met het onderscheid tussen logica en regime als twee dynamische systemen een beter begrip van inter- en intragenerationele conflicten. Omdat ze slechts losjes zijn gekoppeld, is er immers geen garantie dat de twee systemen in hetzelfde tempo zullen veranderen. Dus kunnen “oude” intergenerationale logica's uit de pas (gaan) lopen met nieuwe wetten, regelingen en arrangementen; en omgekeerd. Dergelijke botsingen kunnen zich niet alleen tussen, maar ook binnen leeftijdsgroepen voordoen.

De ambivalentiebenadering legt tevens bloot dat intergenerationale condities – zoals solidariteit – niet goed te begrijpen zijn als we de machtsverschillen tussen generaties buiten beschouwing laten. De vraag is dus niet óf maar wélke machtsmechanismen een rol spelen bij handhaving van een oud regime dan wel het tot stand brengen van een nieuwe.

Een vijfde verdienste van de ambivalentiebenadering is dat ze ons sensitiseert voor verschillen tussen generatiegenoten omdat er niet op voorhand uniformiteit wordt verondersteld in hun intergenerationale logica en evenmin convergentie in hun ambivalenties. Naast de genderverschillen die Lüscher zelf al noemde, dringen zich dan generatie-interne verschillen in opleiding, inkomen, etnische herkomst en het al of niet hebben van kinderen op. Door deze verschilgevoeligheid is de ambivalentiebenadering geschikt voor toepassing op en in een pluriforme samenleving als de Nederlandse.

Vier denk- en zoeksporen

In de uiteenzettingen over het ambivalentiemodel heb ik vooral voorbeelden uit de microsfeer aangetroffen. Vaak kunnen die op een intuïtieve geldigheid bogen. De waarde van de ambivalentiebenadering op macroniveau laat zich lastiger bepalen, maar is wel te proeven uit de denk- en zoeksporen die we eraan kunnen ontlenuen. Hier volgt een viertal dat in mijn visie voor de hand ligt en het waard is verder uit te zoeken.

Hoe moeten we de intergenerationale conditie van Nederland taxeren?

Getuige de geluiden waarmee dit artikel aanvangt, is “stilzwijgende solidariteit” een gepasseerd station. Met name op gebied van arbeid en sociale zekerheid, (gezondheids)zorg en welzijn

worden de tegenstellingen tussen leeftijdscusters inmiddels breed uitgemeten. Vanuit de ambivalentiebenadering is het dan zaak na te gaan welke generaties/leeftijdsgroepen zich in de debatten roeren (zoals politieke jongerenorganisaties, ouderenbonden en de recent opgerichte ouderenpartij), hoe deze zich intern hebben georganiseerd, welke generatiebeelden men voor zichzelf en de andere generaties hanteert en in welk politiek klimaat we ons bevinden. Daarbij is er voor ieder domein een aparte analyse gewenst.

Welke institutionele ambivalenties spelen een rol?

Er is slechts een korte historische terugblik nodig om vast te stellen dat de institutionele dimensie de keuze betreft tussen behoud of vernieuwing van de verzorgingsstaat. Al in 1999 waarschuwde de Wetenschappelijke Raad voor de Regering (WRR) dat het draagvlak door de dubbele vergrijzing en ontgroening zou afkalven. "Met oog op de houdbaarheid van het stelsel" adviseerde ze de overheid een groter beroep te doen op de eigen verantwoordelijkheid, zowel bij jongeren als ouderen. Anno 2012 heeft dat nieuwe regime een naam gekregen, namelijk de *participatiemaatschappij*. Globaal gezien, worden ouderen daarin geacht als soevereine en volwaardige burgers te functioneren en – zolang ze dat kunnen – actief bij te dragen aan de samenleving: via betaalde arbeid, vrijwilligerswerk en/of mantelzorg. De contouren van dit regime zijn te vinden in de nota *Ouderenbeleid in het perspectief van de vergrijzing* (VWS, 2005). Duidelijk is dat het draagkrachtbeginsel voor het gebruik van collectieve voorzieningen in alle domeinen wordt aangescherpt. Het abstracte, liberale gelijkheidsbeginsel dat hieraan ten grondslag ligt, behoeft wel het tegenwicht van een gemeenschapsethiek, betoogt De Lange (2010) in zijn boek *Waardigheid. Voor wie oud wil worden*.

Deze globale schets behoeft natuurlijk precisering per domein: van het traditionele en het nieuwe regime, de ambivalenties die eraan vast zitten en de ethiek die ermee gemoeid is. Vermoedelijk betreft dit kwesties als "Hoeveel (vrijwilligers)werk en mantelzorg mag van een specifieke generatie (groep) worden verwacht en op hoeveel onverplichte tijd kunnen ze redelijkerwijze aanspraak maken?" of "Waar is activering nog verantwoord en waar is (ver)zorg(ing) geboden?". Hoe moeilijk het in de praktijk is om zelfredzaamheid te honoreren zonder kwetsbaarheid te negeren en welke paradoxen zich daarbij voordoen, weten we inmiddels uit de ervaringen met de Wet op Maatschappelijk Ondersteuning (Lub, Sprinkhuizen & Cromwijk, 2010; Omlo & Van der Maat, 2012).

Welke subjectieve ambivalenties spelen een rol?

Op de vraag naar de subjectieve dimensie is zelfs geen globaal antwoord te formuleren omdat de polen convergentie en divergentie alleen maar aanduiden dat twee of meer generaties het helemaal met elkaar eens zijn over een bepaald standpunt, gevoel of streven, of juist helemaal

niet. De inhoud van die cognities, emoties of idealen moet nog per domein worden gepreciseerd. Methodologisch is dat geen sinecure (Lüscher, 1998, 2011a).

Voor een eerste indruk zijn bijvoorbeeld het onderzoek *Nederland in Generaties* (SCP, 2010) beschikbaar en de Eurobarometers *Health and Long-Term Care* en *Intergenerational Solidarity* (Europese Commissie, 2007, 2009) bruikbaar. Genoemde Eurobarometers laten onder andere zien dat de ambivalenties over voorzieningen voor ouderen ongeveer gelijkelijk verdeeld zijn over alle leeftijdsklassen – wat eerder op intergenerationale convergentie dan divergentie duidt. Evenmin worden er verschillen tussen de seksen gevonden, maar wel (soms tot 10%) tussen lager en hoger opgeleiden en tussen studenten en andere beroepsgroepen. Echter, deze uitsplitsingen zijn berekend voor de totale Europese bevolking en dus niet onverkort van toepassing op Nederland. Bovendien zijn de data verzameld in een periode dat de financiële crisis zich nog niet (in haar volle omvang) had gemanifesteerd. Het wachten is op geactualiseerde gegevens.

Hoe ziet de intergenerationale machtsarena er uit?

Hoe de mechanismen van onderdrukking, opsluiting en wederzijdse erkenning moeten worden gedacht en hoe deze samenhangen met “het regime” van wetten, maatschappelijke arrangementen en instituties, verdient nadere uitwerking. Voor een helder beeld van de machtsarena, zou ik de dominante actoren en vertogen in kaart willen brengen, met vragen als: welke actoren nemen deel aan de definiëring, welke aan de agendering, en welke aan de besluitvorming over intergenerationale vraagstukken; wie daarvan plegen verzet tegen vernieuwingen van het regime; welke machtsmiddelen hanteert men (politiek, economisch, juridisch, moreel en/of discursief); hoe zijn de leeftijdsgroepen in dat krachtenveld georganiseerd; en met welke beeldvorming en verhalen heeft men te maken? In die analyse zou ik “de politiek” willen betrekken als een kring van voorwaardenscheppende meta-actoren waarover dezelfde vragen kunnen worden gesteld.

Volgens geluiden in de media zijn er onmiskenbaar verschuivingen in de discursieve macht gaande. Morele claims als “een welverdiende oude dag” en “wij, ouderen, hebben ons hele leven lang gewerkt en betaald voor een goede oudedagsvoorziening” klinken steeds zwakker, terwijl de roep om sociale billijkheid tussen de leeftijdsgroepen en actief burgerschap van ouderen steeds luider wordt. Maar boven de ethische verhalen uit schettert het vertoog van de betaalbaarheid – of het nu om zorg, sociale zekerheid, pensioenen of de woningmarkt gaat. Tegenover het klassieke stereotype van de “arme, zorgbehoeftige en eenzame bejaarde” staat nu het stereotype van “welvarende, vitale ouderen met een uitgebreid (familie)netwerk”. Dergelijke geprivilegieerde ouderen figureren vervolgens tegenover achtergestelde middelbaren en jongeren.

CONCLUSIE: DE SOLIDARITEITSREFLEX VOORBIJ

In de voorgaande paragraaf heb ik de meerwaarde van de intergenerationale ambivalentiebenadering aangegeven in de vorm van een vijftal eyeopeners en een viertal denk- annex zoeksporen. Elk van die sporen kan naar mijn idee ook worden benut voor reflectie over intergenerationale interventies, met vragen als: Welke intergenerationale conditie is als uitgangspunt verondersteld? Hoe is de interventie gesitueerd te midden van de institutionele en subjectieve ambivalenties? Om welke intergenerationale regimes en intergenerationale logica's draait het en welke generaties of generatiegroepen zijn daarin geprivilegieerd respectievelijk achtergesteld; op welk domein? Welke (meta-)actoren worden – gezien doelstellingen, vertogen en beelden – met de interventie ondersteund? Het zal duidelijk zijn dat deze vragen niet alleen over de interventie zijn te stellen maar ook aan (en over) de professionals die intergenerationale interventies ontwikkelen en uitvoeren.

Samenvattend: de ambivalentiebenadering voorziet in een conceptuele ruimte waarin zichtbaar kan worden dat er meer intergenerationale condities mogelijk zijn dan solidariteit en conflict en dat die condities worden “geproduceerd” in een wisselwerking tussen actoren op micro-, meso- en macroniveau. Voor ieder domein waarvoor vergrijzings- en of ontgroeningsproblemen worden geponeerd, kan dat productieproces worden geanalyseerd in termen van de gelijktijdigheid van oude en nieuwe intergenerationale regimes, logica's, sociale gelijkenissen en verschillen en de ambivalenties die daaraan zijn verbonden alsmede de machtsuitoefening die er plaatsvindt. De uitkomsten van zo'n analyse bieden een voortreffelijk aanknopingspunt voor het ontwikkelen van interventies of het opnieuw doordenken van reeds bestaande interventies.

De voorbeelden uit de introductie zijn dan geen uitingen meer van *babyboombashing*, maar signalen dat sommige leeftijdsgroepen zich opgesloten voelen in een sociaal onrechtvaardig regime. De solidariteitsreflex zoals ook de Europese Unie die uitdraagt, biedt in zo'n situatie geen soelaas. Pogingen om de beeldvorming over babyboomers realistischer te maken evenmin. Maar ontvankelijkheid voor de bezwaren en bereidheid tot heroverweging van bestaande arrangementen in het licht van interdependenties en sociaalhistorische en demografische ontwikkelingen – met andere woorden een emancipatoire benadering – openen wel nieuwe vergezichten. Bovendien helpt dat uit te sorteren in hoeverre een bepaalde problematiek intergeneracioneel mag heten en welke andere sociale scheidslijnen daar doorheen spelen.

NOTEN

- 1 Met dank aan Ina Wilbrink-Peeterman voor haar inspirerende commentaar, stilistische ondersteuning en persoonlijke aanmoediging.
- 2 Over de geboortejaren van de babyboomgeneratie wordt verschillend gedacht. Ester en collega's hanteren een ruime definitie (1940–1960). Anderen beperken zich bijvoorbeeld tot 1945–1955. Wie de geboortecijfers raadpleegt, ziet dat het hoge geboortecijfer eigenlijk van 1946 tot de jaren zeventig loopt (Beets, 2011).
- 3 Zie voor een heldere uiteenzetting van dit onderscheid Van den Broek, Bronneman-Helmers en Veldheer (2010).
- 4 “Generatie” heeft hier wederom een meervoudige betekenis: én levensfase én leeftijdsgroep én maatschappelijk-historische positionering.
- 5 In de huidige focus op solidariteit tussen de generaties proeft Lüscher (2010) een oriëntatie op harmonie, gecombineerd met normatieve ideeën over individueel welzijn, een geslaagd leven en geluk, terwijl wederzijdse onverschilligheid en conflicten onderbelicht blijven.
- 6 Hiermee zijn zowel de toestand van de ouderdom, het proces van ouder worden als de sociale groep van oudere mensen bedoeld.

REFERENTIES

- Beer, P. de (2006). Acht drogredenen over de strijd tussen de generaties. Over de grondslag van intergenerationale solidariteit [Eight sophisms about the generation struggle. On the underpinning of intergenerational solidarity]. In T. Notten (Ed.), *Een omgekeerd generatieconflict?* (pp. 65–74). Antwerpen: Garant-Uitgevers.
- Beets, G.C.N. (2011). De geboortepiek van 1946 [The birthpeak of 1946]. *Demos*, 27(2), 6–8.
- Broek, A. van den, Bronneman-Helmers, R., & Veldheer, V. (2010). Nederland in generatieperspectief [The Netherlands in generational perspective]. *Wisseling van de wacht: generaties in Nederland* (pp.11–37). Den Haag: SCP.
- Crul, H. (2011, January 15–16). O, waren babyboomers graaiers? [O, were babyboomers grabbing?]. *NRC*, p. O06.
- D66 (2011). Welkom in restaurant “De Vergrijzing”. Retrieved December 24, 2011, from <http://www.d66online.nl>.
- Dijk, P.C. van (2010). Op zoek naar de betekenis van generaties [Search for the meaning of generations]. In P. van Dijk, H. Crul & G. Tielen (Eds.), *De generatiecrisis. Kenmerken en kansen* (pp. 11–28). Amsterdam: SWP.

- Dykstra, P. (2012). *Families: in alle staten?* [Families: in all states?]. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- Ester, P., Diepstraten, I., & Vinken, H. (2010). Generatiebeseft in Nederland [Generational consciousness in The Netherlands]. In C. Bode & L. Consoli (Eds.), *Oud en Jong. Verschillende generaties in Nederland* (pp.12–31). Nijmegen: Valkhof Pers.
- Europese Commissie (2007). *Health and long-term care in the European Union*; Special Eurobarometer 283/Wave 67.3. Retrieved February 2, 2012, from http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_283_en.pdf
- Europese Commissie (2009). *Intergenerational solidarity*. Eurobarometer 269. Retrieved February 26, 2012, from http://ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm.
- Hoch, H. (2010). Altersbilder und Rollenmodelle des Alters in der Zivilgesellschaft. Expertise erstellt im Auftrag der Sechsten Altenberichtscommission [Images and role models of the aged in civic society]. *Altersbilder in der Gesellschaft*. Berlin: Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend. Retrieved June 17, 2011, from <http://www.bmfsfj.de/RedaktionBMFSFJ/Abteilung3/Pdf-Anlagen/bt-drucksache-sechster-altenbericht,property=pdf,bereich=bmfsfj>.
- Komter, A.E., Burgers, J., & Engbersen, G. (2000). *Het cement van de samenleving* [The cement of society]. Amsterdam: AUP.
- Lange, F. de (2010). *Waardigheid. Voor wie oud wil worden* [Dignity. For who wants to grow old]. Amsterdam: SWP.
- Liempt, P. van, & Gessel, P. van (2010). *Bye Bye Babyboomers*. Amsterdam: Business Contact.
- Lub, V., Sprinkhuizen, A., & Cromwijk, R. (2010). *Het spel op het maatschappelijk middenveld* [The societal center game]. Utrecht: Movisie.
- Lüscher, K. (1998). *A Heuristic Model for the Study of Intergenerational Ambivalence*. Konstanz: KOPS.
- Lüscher, K. (2004). Conceptualizing and uncovering intergenerational ambivalence. *Family Research*, 4(1), 23–62.
- Lüscher, K. (2005). Looking at ambivalences: The contribution of a “new-old” view of intergenerational relations to the study of the life course. In R. Levy, P. Ghisletta, J. Le Goff, D. Spini & E. Widmer (Eds.), *Towards an Interdisciplinary Perspective on The Life Course* (pp. 95–131). London: Elsevier.
- Lüscher, K. (2010). Generationenpotenziale – eine konzeptuelle Annäherung [The potential of generation – a conceptual approach]. In A. Ette, K. Ruckdeschel & R. Unger (Eds.), *Potenziale intergenerationaler Beziehungen. Chance und Herausforderungen für die Gestaltung des demografischen Wandels* (pp. 37–61). Würzburg: Ergon.
- Lüscher, K. (2011a). Ambivalence: A “Sensitizing Construct” for the Study and Practice of Intergenerational Relationships. *Journal of Intergenerational Relationships*, 9, 191–206.

INTERGENERATIONEEL DENKEN: AMBIVALENTIES EN SOLIDARITEIT

- Lüscher, K. (2011b). Ambivalenz weiterschreiben. Eine wissenssociologische-pragmatische Perspektive [Writing on ambivalence continued]. *Forum der Psychoanalyse*, 27(4), 373–393.
- Lüscher, K., & Liegle, L. (2003). *Generationenbeziehungen in Familie und Gesellschaft* [Generational relationships within family and society]. Konstanz: UVK.
- Lüscher, K., Liegle, L., Lange, A., Hoff, A., Stoffel, M., Viry, G., & Widmer, E. (2010). *Generationen, Generationbeziehungen, Generationpolitik: Ein dreisprachiges Kompendium* [Intergenerational relationships: A trilingual compendium]. Bern: Schweizerische Akademie der Geistes- und Socialwissenschaften.
- Mens-Verhulst, J. van, & Wilbrink-Peeterman, I. (2011). Vrijheid in het licht van afscheid van betaalde arbeid [Freedom in the light of departure from the labour market]. *Geron*, 13(2), 7–10. Ook beschikbaar op www.vanmens.info/verhulst.
- Mens-Verhulst, J. van, & Wilbrink-Peeterman, I. (2012). Solidariteit tussen de generaties [Solidarity between the generations]. *V.V.A.O.-Magazine*, 15(3), 8–9.
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (2005). *Ouderenbeleid in het perspectief van de vergrijzing* [Aging policy given the population ageing]. Kabinetsvisie ouderenbeleid in het perspectief van de vergrijzing. Retrieved June 4, 2012, from www.lokaalactief.nl/img/dvvo_nota_ouderenbeleid.pdf.
- Nieuwboer, D., & Smits, H. (2012, January 9). Dokken Ouwe [Fork out, old chap]. *De Pers*. Retrieved February 26, 2012, from <http://www.depers.nl/UserFiles/File/Maandag%209%20januari%202012.pdf>.
- Omlo, J., & Maat, J.W. van de (2012). *Wmo moet geen wet voorzelfredzamen worden* [WMO must not become a law in favour of those who can manage for themselves]. Retrieved February 14, 2012, from www.socialevraagstukken.nl/site/author/jurriaan-omlo.
- Schans, D., & Komter, A. (2006). Intergenerationele solidariteit en etnische diversiteit [Intergenerational solidarity and ethnic diversity]. *Migrantenstudies*, 22(1), 2–21.
- Sociaal Cultureel Planbureau (2010). *Wisseling van de wacht* [Change of the guard]. Den Haag: SCP.
- Strop, J. (2010). *Veertigers, zeur toch niet zo* [People of forty, don't nag]. Retrieved April 6, 2012, from <http://www.deondernemer.nl/binnenland/527649/veertigers-zeur-toch-niet-zo.html>
- Verhaar, P. (2011). *Het tegenoffensief van de babyboomers* [The counteroffensive of the babyboomers]. Retrieved February 24, 2012, from <http://www.ftm.nl/followleader/het-tegenoffensief-van-de-babyboomers.aspx>.
- WRR (1999). *Generatiebewust beleid* [Generationconscious policy]. Den Haag: Sdu.